

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमोऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

अतुष्टः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३ ॥

जनमेजय उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।

कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

1a cf. Śivadharmottara 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v-195v, C₄₅ ff. 201v-203v, C₀₂ ff. 267r-270r, K₈₂ ff. iv-3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd-2.22 are missing), K₇ ff. 209v-211v, K₃ ff. 227v-229v; M ff. 1r-3v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना 4ab = MBh 13.112.9ab

1a न्तमनन्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; न्तमन्तं C₄₅^{ac} • पारं] CK₇ME; पारं K₈₂K₁₀K₃
1b सुसूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; सुसूक्ष्मं C₀₂ • जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; जगत्सुसारं
C₀₂, जगत्सुसारं K₁₀, जगत्सुसारं K₃ 1c भिरासमग्रं] CK₈₂K₁₀K₇K₃E; भिर्यत्समग्रं M (unmetr.)
1d वृषं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वृषं C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M;
सहस्राध्यायमुं C₀₂, सहस्राध्यायमुं E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}; पर्वचास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}E
• शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; श्रुत्वा C₄₅ •
भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहिता K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतुष्टः पुनः पप्रच्छ] em.;
अतुष्टः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतुष्टः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतुष्टः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतुष्टः पुनः पप्रच्छ K₃, अतुष्टः पुनः पप्रच्छ
M, अतुष्टः पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वैशम्पायनं C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं]
em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄C₄₅K₇K₃E, जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जनमेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन
यत्पूर्वं K₁₀, जनमेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; तच्छृणु त्वमं C₀₂, ××××× K₁₀
, तच्छृणु त्वमं K₃ • तन्द्रितः] C₀₂K₈₂; तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃ME, ××× K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇K₃ME; जनमेजय C₀₂ 4a भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भगवं सं C₀₂, भगवं सं K₃, भगवं
सं M • धर्मज्ञं] CK₁₀K₇ME; धर्मज्ञं K₈₂, धर्मज्ञं K₃ 4b विशारदं] C₉₄K₁₀K₇K₃; विशारदं C₄₅C₀₂
K₈₂E, विशारदम् M 4d अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति धर्मः C₄₅, अस्ति धर्मं C₀₂M, अधर्मं K₃ • परं
गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃ME; परं गुह्यं C₄₅, परं गुह्यं C₀₂K₈₂, परं गुह्यं K₇ 5a द्वैपायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M
E; द्वैपायनं C₀₂ • मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मुखोद्गीर्णं C₀₂, मुखोद्गीर्णं K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखोद्गीर्णं
M^{pc}, मुखोद्गीर्णं E 5b धर्मं वा यद्विं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धर्मं यत्तद्विं C₄₅, धर्मं यत्तद्विं C₀₂, धर्मं वा यद्विं K₃;
धर्मवाक्यं द्विं M • उत्तमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E; उत्तमः C₀₂, उत्तमः M 5c हि मे तृप्तिं] CK₈₂K₁₀K₇E;
हि मे तृप्तिं K₃, प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधनं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्नात्तपोधनं C₉₄, यत्नात्तपोधनः C₀₂, यत्नात्तपोधन
K₃, यत्नान्तपोधनं M 6 वैशम्पायन उवाच] CK₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E; omitted in M^{ac}

शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुचार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

[विगतराग उवाच ।]
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ॥

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

6a राजन्न०] CK₈₂K₁₀K₇E; राजन० K₃, राजन० M 6b अख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; अख्यानमुत्तमम् C₄₅, अख्यानमुत्तमम् C₀₂, धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₃ (unmetr.) 6c प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; प्राप्तं C₀₂ 6d धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; धर्म C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शृणोतु C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मे C₄₅ 7a कर्तारं] CK₈₂K₇K₃ME; कर्तन्तं K₁₀ 7b व्रत०] CK₈₂K₁₀K₇K₃E; व्रत० M • यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME; यण C₀₂, यणः K₈₂, यनं K₇, यणं K₃ 7d परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; न्वितम् C₀₂K₃, न्वितं K₁₀ 8a प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्रश्नैकं C₉₄K₃, प्रश्नैकम् C₀₂E, प्रश्नैकं M 8b प्रभ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभु० C₀₂, प्राभ० K₇ 8c धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME; धरो C₉₄, धरा K₁₀ 8d न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; न्वितं C₀₂K₃M 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M; ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E 9b वर्ण०] CK₈₂K₁₀K₇K₃M; वर्णा० E • वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; वर्जितं C₀₂, वर्जिताः K₇ 9c व्यञ्जन०] CK₈₂K₁₀K₇K₃M; व्यञ्जन० E 9cd मुक्तमक्ष०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मुक्तं अक्ष० C₄₅, मुक्तं अख० K₃, मुक्तं अक्ष० M 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇E; किमतः परम् C₄₅C₀₂, किमतत्परं K₁₀K₃M 10a चार्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME; चार्य० C₀₂K₇K₃ 10ab सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃ME; विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C₀₂, सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; किमतः परम् C₄₅M, किमतत्परं C₀₂K₃ 11 राग उवाच] CK₈₂K₁₀K₇ME; रागोवाच K₃ 11a देहे क्ष०] C₉₄C₀₂K₇; देहात्क्ष० C₄₅, देहक्ष० K₈₂K₁₀K₃ME • याते] C K₈₂K₁₀K₇ME; यान्ते K₃ 11b अग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अग्निशिवादिभिः C₀₂, अग्नि शिवादिभिः K₃ 11c दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दूतैः C₀₂K₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃; नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; निरञ्जन C₀₂ 12a पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; पाशो C₀₂, पाशो K₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; बद्धो C₄₅, बद्ध K₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃, निर्देहस्य M^{ac} • व्रजेत्] CK₈₂K₇K₃ME; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गं C₀₂K₃M • स] CK₈₂K₇K₃E; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M; यान्ति CE

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥

कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।

सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥

तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।

सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥

हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।

यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥

न त्वया विदितं किञ्चिज्ज्ञास्यसि कथं द्विज ।

कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥

कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।

त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥

कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।

त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥

मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।

अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥

समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।

12c संशयं] CK₇ME; संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₃ **12f** तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; तुमि C₄₅
13 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂^{pc}K₁₀K₇K₃ME; omitted in K₈₂^{ac} **13a** अतिसंशयकष्टं ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc};
अतिशंस/य/कष्टन्ते C₉₄, अतिशंसयकष्टम् C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो मो K₃ **13b** द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
ME; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₃ **13c** ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ज्ञेय C₀₂K₁₀K₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄
K₈₂K₁₀K₇ME; मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैर्/तु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₃ **14a** कर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; अनर्थयज्ञ
उवाच ।। कर्म C₀₂E • हेतुः] C₄₅; हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME, हेतु C₀₂, हेतु K₃ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₇K₃ME; शरीरस्य C₀₂ **14b** उत्पत्तिर्निधनं] M; उत्पत्तिर्निधनं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, उत्पत्तिर्निधनं C₀₂K₃ •
च यत्] CK₈₂K₇ME; च यः K₁₀, यत् K₃ **14c** सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; सुकृतकृतं C₀₂, सुकृत K₃
• चैव] CK₈₂K₁₀K₇ME; वापि K₃ **14d** हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; हृतः C₀₂ **15a** तेनैव]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तेनैव C₀₂K₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सा याति C₀₂K₃, सा याति M
15b वा] CK₁₀K₇ME; च K₈₂K₃ **15c** सुखं] CK₈₂K₁₀K₇E; सुखं M • दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M;
दुःख C₀₂K₁₀E **15d** सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; सम्भवः C₀₂E **16a** न्द्र] CK₈₂K₇ME; न्द्रः
K₁₀ **16b** देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; देह C₀₂, देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; नृणा C₄₅C₀₂
16c यं कालपाशमित्याहुः] em.; यं कालपाशमित्याहुः C₉₄C₄₅K₈₂, कालपासेति सत्त्वाह C₀₂, यं कालपाशमित्याहुः K₁₀K₇E
, कालपासेति ऽपस्त्वेह M **16d** व्रत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; व्रतः C₄₅C₀₂ **17a** विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
K₇ME; विदित C₀₂ **17ab** किञ्चिज्ज्ञास्यसि] C₄₅M; किञ्चिज्ज्ञास्यसि C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, किञ्चिज्ज्ञास्यसि C₉₄^{ac}, किञ्चि जि C₀₂
17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ***** म त्वया विदितं किञ्चिज्ज्ञास्यसि (cancelled) कथं द्विज
C₀₂ **17c** कालपाशं च] CK₈₂K₁₀K₇E; कालपाशेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] CK₈₂K₁₀; वेत्तुमर्हसि K₇, वेत्तुमर्हसि
ME **18a** कला] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; काला C₀₂K₈₂^{ac} • कालं च] CK₈₂K₁₀K₇; कालश्च ME
18b कला] C₉₄C₀₂K₁₀E; कला C₄₅K₇, विधिं K₈₂, कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं] C₉₄C₀₂K₇E; त्रुटिद्वय
C₄₅K₁₀, त्रुटिद्वयं K₈₂M • निमेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₇ME; निमेषस्तु C₉₄, निमेषद्वि K₈₂ **18d** निमेषद्वि] C
K₈₂K₁₀K₇E; निमेषद्वि M **19a** गुणिता] CK₈₂K₁₀K₇E; गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂
K₁₀K₇E; वै त्रिंशता C₄₅, काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂, काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; मुहूर्त
C₄₅, मुहूर्तश्च E **19d** मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; मानुषश्च C₀₂ • क्षम] CK₈₂K₇E; क्षमः K₁₀
M, क्षमः K₇^{ac} **20a** मुहूर्तं] CK₈₂K₁₀K₇; मुहूर्ता M, मुहूर्त E **20c** रात्रं] CK₈₂K₁₀K₇E; रात्र M
20d नीषिणः] CK₈₂K₁₀K₇E; नीषिण M **21a** समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; मास C₀₂ • मासाश्च]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मासश्च C₀₂E, मासाहुः M **21b** कालं] CK₈₂K₁₀ME; कला K₇

शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमतैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।

29ab ≈ Umāmaheśvarasamvāda 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ Kūmapurāṇa
 I.II.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥

21c शतं] CK₈₂K₁₀K₇M; शत० E 21b मानुष०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; माणुष्य० C₄₅C₀₂ (unmetr.)
 22 (षष्टिं... संज्ञितः)] CK₈₂K₇ME; omitted in (eyeskip to ॥ ०००० ०००० ०० ०००) K₁₀ 22a षष्टिं
 चैव] CK₇M; षष्टिं वर्ष० K₈₂, omitted in K₁₀, षष्टिश्रेव E 22b युगः] CK₈₂K₇; omitted in K₁₀, युग
 ME 22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] CK₈₂K₇; omitted in K₁₀, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E
 22d द्वापरो युग संज्ञितः] CK₈₂K₇; omitted in K₁₀, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E 23 (त्रेता...
 एकसप्ततिः)] CK₈₂K₇ME; omitted in (eyeskip to ॥ ०००० ०००० ०० ०००) K₁₀ 23a त्रेता] C₉₄C₄₅
 K₈₂E; त्रेता C₀₂M, omitted in K₁₀, त्रेता K₇ • त्रिगुणा] CK₈₂K₁₀K₇E; तृगुणो M • ज्ञेया] CK₈₂K₁₀
 K₇E; ज्ञेयः M 23b युगः] CK₈₂K₇M; omitted in K₁₀, युग E 23d ह्ये०] CK₈₂K₁₀ME; हे० K₇ •
 सप्ततिः] CK₈₂K₁₀K₇E; सप्तति M 24 (मन्वन्तरस्य... संख्यया)] CK₈₂K₇ME; omitted in (eyeskip to
 ॥ ०००० ०००० ०० ०००) K₁₀ 24a चैकस्य] CK₈₂K₇M^{pc}E; omitted in K₈₂^{ac}K₁₀M^{ac} 24b कं०] C
 K₈₂K₁₀K₇E; कं० M 24c कल्पो] C₄₅; कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्त०] CK₈₂
 K₁₀K₇E; त्वन्त० M^{ac}, मन्वन्त० M^{pc} 24d दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; दशं C₄₅, omitted in K₁₀ •
 संख्यया] CK₈₂K₁₀K₇E; संख्या M 25b आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄
 K₇; करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂ 25d दर्शिभिः] CK₈₂K₁₀K₇E; दर्शिभि
 M 26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; प्रलीयते C₄₅ 26b सर्वं च०] CK₈₂K₁₀K₇E; सर्वश्च० M
 26c अहागमे] CK₈₂K₇; अहाग× K₁₀, अहागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d पद्यन्ते] CK₈₂K₁₀K₇E;
 पद्यति M 27a ऋ०] CK₈₂K₇ME; ऋ० K₁₀ 27cd वाहुर्भु०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वाहुर्भु० C₀₂K₁₀M
 27d महर्षयः] CK₈₂K₁₀E; मह्यः K₈₂^{ac}, महर्षयः K₇, महर्षिभिः M 28a आर्क०] CK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; आर्का०
 M^{ac} • तारेन्दु] CK₈₂K₁₀K₇E; तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते
 त्विहः C₀₂, दृश्यते त्विहः M 28c तैव] C₉₄K₈₂K₇E; तैव C₄₅K₁₀M, तैव C₀₂ 28d भ्रमं] CK₈₂K₇
 E; भ्रमो K₈₂^{ac}, भ्रामन् K₁₀, भ्रामो M • विद्महे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विग्रहे C₄₅, विद्यते M 29b कालः]
 CK₈₂K₁₀K₇M; काल E 29c कालस्य] CK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] CK₈₂K₁₀K₇M
 ; वशगा E 29d कालवशकृ०] CK₈₂K₁₀K₇E; कालो वशकृ० M 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₇; देवराज ME
 • उत्तम] CK₈₂K₁₀K₇E; उत्तमः M

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥

एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।

अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।

परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।

प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुद्धं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥

खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥

सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।

परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।

पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।

ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।

कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7 34ab = Brahmanḍapurāṇa 3.2.101

31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂; काल C₀₂K₁₀K₇ME 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a श्रुतं वै] CK₈₂K₁₀K₇E; श्रुतो वः M • चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; चक्रस्य C₀₂, चक्रतु M 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिःसृतम् CK₈₂K₁₀K₇ME (unmetr.) 32c परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परार्धं च C₉₄, परार्धं M^{ac}, परार्धं M^{pc} • परं चैव] CK₈₂K₁₀K₇E; परार्धं M 32d वः] CK₈₂K₁₀K₇M^{ac}; नः M^{pc}, यः E • दीपितम्] CK₈₂K₁₀K₇E; दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇ME; omitted in K^{ac} 33b सहस्रम्] CK₈₂K₁₀K₇E; सहस्रम् M • युतं] CK₈₂K₇ME; तन् K₁₀ 33cd कोटिम्] CK₈₂K₁₀ME; कोटिम् K₇ 33d बुद्धं] CK₈₂K₁₀M E; बुद्धं K₇ 34a निखर्वं च] CK₈₂K₇E; निखर्वं तु K₁₀, निखर्वं M 34b शङ्कुः] corr.; शङ्कुः CK₈₂K₁₀K₇M, शङ्कुः E • पद्मं] CK₈₂K₁₀K₇E; पद्म M 34cd (समुद्रो... तथा)] CK₈₂K₁₀K₇M; omitted in E 34c समुद्रो] CK₈₂K₁₀K₇E; समुद्रम् M • मध्यमन्तं च] CK^{ac}M; मध्यमन्तं च K^{pc}, मध्यमन्तम् K₁₀, मध्यमन्तम् K₇, omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] CK₈₂K₁₀K₇E; परार्धपरद्विगुणम् M 35 (सर्वे... विधीयते)] C K₈₂K₁₀K₇M; omitted in E 35b परार्धं] K₇; परार्धं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्धं C₉₄, omitted in E 35c परार्धम्] CK₈₂K₁₀ME; परार्धं K₇ 35d संख्या] CK₈₂K₁₀K₇E; संख्या M 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₇^{pc}; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरनास्ति इति मे निश्चिता मतिः M, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः । । E 36c वेदम्] C₉₄E; वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), वेदा K₈₂, वेदैः M 36f आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂; आख्यातं C₀₂K₁₀K₇ME • तम्] CK₈₂K₁₀K₇E; तम् M 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणप्रापितं क्वचित् CK₈₂K₁₀E, प्रमाणप्रापितं क्वचित् K₇, प्रमाणप्रापितां कति M 37d सूर्यस्तम्] CK₈₂K₁₀K₇E; यो M^{ac}, सूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M; महीम् C₉₄, मही K₁₀K₇E

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
 दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसहा ।
 प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
 दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥
 आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥
 संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।

[नैरृते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥

39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

38a ब्रह्मा०] CK₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₇M; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं
 क०] K₈₂K₁₀E; शक्या क० CK₇, सक्याङ्क० M 38c देवास्ते] CK₈₂K₁₀K₇E; देवतापि M 38d मानुषाणां च]
 CK₈₂K₁₀K₇E; मानुषार्णश्च M^{ac}, मानुषानाश्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] CK₈₂K₁₀K₇; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E
 40a शिवाण्डा०] CK₈₂K₁₀K₇E; शिवाण्ड० M^{ac}, शिवाण्ड० M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः
 C₉₄C₄₅K₇, सर्वेषामेव भूरिताः C₀₂; सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामेव भूरिणाम् K₁₀, सर्वेषा? इव भाविता M, सर्वेषामेव भू
 इमां E 40c दिशा०] CK₈₂K₇ME; शिवा० K₁₀ 40d ब्रह्माण्डे] CK₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; य च कीर्तितम् C₄₅, कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः] K₇; साहासह CK₈₂K₁₀ME • सहः
 सद्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहः सज्ञा C₄₅, सहो सद्यः M, सहः सज्ञो E 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 विसह C₀₂M • सहा] M; सभा C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सभाः C₄₅, सता E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₇M; प्रसहः
 E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; प्रसहो? C₀₂, सप्रहः E • सानुः] CK₈₂K₁₀; सानु K₇ME 41d पूर्वतो]
 CK₈₂K₁₀K₇M; पूर्वतो E 42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भास× C₀₂, भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E; भानु C₄₅M 42b द्युतिमो] CK₈₂K₁₀M; द्युतिनो K₇E 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] CK₈₂K₁₀
 K₇; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C₄₅, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] CK₈₂K₁₀K₇
 E; तेजतेजयह M 43a आग्नेये] CK₈₂K₁₀E; आग्नेय K₇, आग्नेयं M • त्वेतदा०] CK₈₂K₁₀K₇E; त्वेचमा M
 43b शृण्वथ] CK₈₂K₁₀K₇E; शृणुथ M • द्विज] CK₈₂K₇ME; द्विजः K₁₀ 43d संयमो] CK₈₂K₁₀K₇E
 ; संयम M • यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀; यमनो C₀₂K₇, यमुना K₈₂, यमतो M, यमुना० E • यमः] CK₈₂K₁₀K₇E;
 यन M 44a संयनो यमनोयानो] K₈₂; संयमो यमनोयानो C₉₄C₀₂E, संयमो यमुनोयानो C₄₅K₁₀, संयमा यमनो यामो K₇
 , यमियुग्मा यनो यानः M 44b यनियुग्मा यनो यनः] K₁₀; यनियुग्मा नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂, यनियुग्मा नयो नयः C₄₅,
 यनियुग्मा नयो यमः K₇, दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोयन E 44c नगना नन्दो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; नगजा
 नन्दो C₄₅, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] K₁₀M^{ac}; नगरोरगनन्दनः C₉₄K₇, नगरोरनगनन्दनः
 C₄₅, नगरो? × नन्दनः C₀₂, नगरोरगनन्दनः K₈₂, नगरो नननन्दनः M^{pc}, नगरोरगनन्दनः E

नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥

बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।

भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।

सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।

इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।

अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥

45a नगर्भो] CK₈₂K₇E; नृगभो K₁₀, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] CK₈₂K₁₀K₇; गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E
45b गूढजो] CK₈₂K₁₀K₇E; गूढजो M • तत्परः] CK₈₂K₁₀K₇E; तत्परम् M 45c वारुणेन] CK₈₂K₁₀
K₇M; वारुणे च E 45d शृणु] K₁₀M; शृणु C₉₄C₄₅K₈₂K₇, शृणु C₀₂, मृद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भो] corr.;
बभ्रं सेतुर्भो C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भो C₀₂, बभ्रः सेतु भो K₈₂, बभ्रं सेतुर्भो K₁₀, बभ्र सेतुर्भो K₇, बभ्रू सेतु भो M, बभ्रू सेतुर्भो
E 46b प्रभवोद्भवः] CK₈₂K₁₀K₇E; प्रभवोभवः M • भाजनः] CK₈₂K₁₀K₇M; भाजन E 46c भरणो]
C₄₅K₇; भरण C₉₄K₈₂, भरणं C₀₂E, भरणा K₁₀, भरणः M 46d दशैते] CK₈₂K₁₀E; दशैते K₇, दशैता M •
आलयाः] CK₈₂K₁₀K₇; आलया ME 47a नृगर्भो] CK₈₂K₁₀K₇E; नृगभा M • गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀
K₇; गर्भश्च C₀₂K₈₂ME 47b देवगर्भो] CK₈₂K₁₀K₇E; देवगर्भ M 47c गर्भश्च] CK₁₀K₇E; गर्भश्च
K₈₂, गर्भश्च M 47d वृषाङ्गो] CK₈₂K₁₀K₇E; वृषाङ्गो M • वृषभः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; वृषभः C₀₂
48a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] CK₈₂K₁₀K₇; वृषाङ्गवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्छ तथा सत्यः E 48b वृषजो वृषनन्दनः] CK₁₀
K₇E; वृषनन्दनः K₈₂, दशनायक वायवे M 48cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E; नायका दश
वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज C₀₂K₁₀, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K₇, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M
49a सुलभः] CK₈₂K₁₀K₇M; सुलभः E • सुमनः] CK₈₂K₁₀E; सुमनः K₇, सुमनो M • सौम्यः] CK₈₂K₁₀
K₇E; सौम्य M 49c सत सत्य] CK₇; सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य K₁₀, सुतः सत्य M, सत सत्याः E • लयः] CK₈₂
K₁₀ME; लयं K₇ 49cd शम्भुर्दो] C₉₄C₄₅K₁₀E; शम्भुर्दो C₀₂K₈₂K₇, शम्भुर्दो M 49d नायकमुः] C
K₈₂K₁₀K₇M; नायक उः E 50a वज्र] CK₈₂K₁₀K₇E; वज्रः M 50b वर्षणः] CK₈₂K₁₀M; वर्षणः
K₇, वर्षणं च E 50c इलनो वलिनो ब्रह्मा] CK₈₂K₁₀K₇E; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M 50d दशो] C₉₄K₈₂K₇
E; दशो C₄₅C₀₂K₁₀, दिशो M • नायकाः] CK₈₂K₁₀K₇E; नायका M 51a अपरो विमलो मोहो] CK₈₂
K₁₀K₇E; अपरः विमला मोहा M 51b निर्मलो मः] em.; निर्मलो मः C₉₄, निर्मलोन्मः C₄₅K₇, निर्मलोन्मः C₀₂E
, निर्मलोर्मः K₈₂K₁₀, निर्मलोन्मः M 51c अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अक्षयश्चाव्ययो C₀₂, अक्षयश्चाव्ययं
M, अक्षयश्चाव्ययो E 51cd विष्णुर्वो] C₉₄C₄₅K₇E; विष्णुर्वो C₀₂K₈₂M, विष्णुर्वो K₁₀ 51d मध्यमे दश] C₉₄
C₄₅K₇; मध्यमो दश C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।
 शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

52a सर्वेषां] CK₈₂K₁₀ME; सर्वेषा K₇ • दशमीशानां] CK₈₂K₁₀K₇M; दशमीशानां E **52b** परिवार.] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ME; परि. C₄₅, परिवार K₈₂ **52d** सहस्रैः] CK₈₂K₁₀K₇E; सहस्रै M • •वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •वारिता C₀₂^{ac}, •वारितः M, •वारिताः E **53ab** एकैकम्.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; एकैकं म. C₀₂K₈₂M **53b** परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₇; परिवारितः M, परिवारितमाः E **53c** अयुतं] E; अयुतैः CK₈₂K₇M, अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] CK₈₂K₁₀E; प्रयुतै वृन्दैः K₇, प्रयुतैर्भृत्य M **53d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇, प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतै नियुतै वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **54a** परीवारो] CK₈₂K₁₀K₇; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) **54b** नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; नियुत C₀₂ • च] CK₈₂K₁₀K₇ME; चः K₇^{ac} **54c** कोटिभिर्दशकोट्येन] C₉₄C₀₂E; कोटिभि दशकोट्येन C₄₅, कोटिभिर्दशकोट्येन K₈₂K₇, कोटिभिर्दशकोट्येनः K₁₀, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M **54d** एकैकः परिवारितः] C₄₅K₈₂E; एकैकः परिवारितः? C₉₄, एकैकपरिवारितः C₀₂K₁₀K₇, एकैकपरिवाराणां M **55a** दशकोटिषु एकैकं] C₄₅C₀₂K₁₀E; दशकोटिषु एकैकं C₉₄K₈₂K₇, दशकोट्येषु एकैकं M **55b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] CK₁₀; वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K₈₂, वृन्दवृन्दभृतै वृतं K₇, वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E **55c** वृन्दवर्गेषु] CK₈₂K₁₀K₇E; वृन्दवर्गभिः तै वृतम् M **55d** खर्वभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀; खर्वभिः परिवारितम् K₇, खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E **56a** खर्ववर्गेषु एकैकं] C K₈₂K₁₀K₇E; खर्ववर्गेषु एकैकम् M **56b** दशखर्वगणैर्वृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; दशखर्वगणे वृतम् C₄₅, दशखर्वगणे वृतं K₇, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E **56c** •खर्वेषु] CK₈₂K₁₀ME; •गर्वेषु K₇ **56d** शङ्कुभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; शङ्कुभिः परिवारितः E **57a** पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, पृथगेनैव C₄₅ **57b** •वारितम्] K₇^{ac}M; •वारितः CK₁₀K₇E, •तं K₈₂^{ac} **57d** समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; समुद्रैः C₉₄, दमुद्रैः C₄₅ • •वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; •वारितः E **58a** तथै.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तथै. C₀₂ **58b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK₈₂M; मध्यसंख्यैस्तु तै वृतम् K₁₀, मध्यसंख्यैस्तु तेवृतं K₇, मध्ये शङ्क्यायुतैर्वृतः E **58c** मध्यसंख्येषु] CK₈₂K₁₀K₇; मध्यसांख्यो च M, मध्ये शंखेषु E **58cd** एकैकमनन्तैः] CK₈₂K₁₀E; एकैकं मनन्तैः K₇, एकैकं अनन्तै M **58d** •वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; •वारितः E **59b** परार्धपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; परार्ध×××रितम् C₀₂, परार्ध परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धः परिवारितः E **59d** •वारितम्] CK₈₂K₇M; •वारिवारितं K₁₀, •वारितः E **59e** कथितो] CK₈₂K₇M; ?कथितो? K₁₀, कथिता E **59f** शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; शक्य C₀₂ • सांख्यमु.] C₉₄C₀₂K₁₀M; सांख्यमु. C₄₅, स्यख्यमु. K₈₂, संख्यमु K₇, संख्यामु. E

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥
कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥
सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥
प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥
वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥
बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥
एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥
अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥

62cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्वः, and the folios that may have contained verses 1.62d–2.22 are missing.

60a प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_7ME$; प्रमाणं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} **60b** संक्षेपाद्भवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संक्षेपाद्भवतो C_{45} , संक्षेपाद्भवतो K_7 , संक्षेप ब्रुवतो M **61a** कोटिकोटिः] $CK_{82}K_{10}K_7E$; कोटीकोटिः M **61a** च परीमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; च परिमाणं C_{45} (unmetr.), परिमाणञ्च M **61b** ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$ E ; $\times \times \times C_{02}$ • कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; कीर्तिताः C_{02} , कीर्तितः $K_{82}M$ **62c** विंशकोटिषु गुल्मेषु] $CK_{82}K_7E$; विंशकोटि विना गुल्मे M **62d** ऊर्ध्वतस्तपते] $CK_{82}K_7E$; ऊर्ध्वतो तपते M • रविः] $CK_{82}K_7M$; रवि E **63a** प्रमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; प्रमाणं C_{45} **63c** ब्रह्माण्डं चाऽऽ] K_{82} ; ब्रह्माण्डञ्च $C_{94}C_{45}K_7M$, ब्रह्माण्डाश्च C_{02} , ब्रह्माण्डाश्च E • मेयाणां] $C_{94}K_{82}ME$; मेयाणा $C_{45}C_{02}K_7$ **63d** कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; कीर्तिताः C_{02} , कीर्तितः M **64b** सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; $\times \times \times C_{02}$ **64c** पूर्णं] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; पूर्वं C_{45} , पूर्णं K_7 , पूर्वं M **64d** मातरिश्वा] $CK_{82}K_7E$; मातरिश्वा M • तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; तथा $C_{02}M$ **65a** संक्षिप्य] $CK_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M **65b** प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_7$; प्राप्तं चोशनसं C_{94} , प्राप्त*औशनसं C_{02} , प्राप्ताश्चोशनसम् M (unmetr.), प्राप्ताश्चोशनसं E **65c** संक्षिप्य] $CK_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M **65d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] $CK_{82}K_7E$; प्राप्तञ्च बृहस्पति M **66b** सूर्यं] $C_{02}E$; सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$, सूर्य $C_{45}M$ • त्रिंशत्सः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; त्रिंशत्सः $C_{02}M$ **66c** विंशत्सहस्राणि] corr.; विंशत्सहस्राणि C_{94} , विंशत्सहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, विंशत्सहस्राणि E **66d** मृत्युं प्राह] $CK_{82}K_7E$; मृत्यु प्राहः M **67a** विंशतोऽऽ] E ; विंशः $CK_{82}K_7M$ **67b** कीर्तितम्] E ; कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^pM$, कीर्तिताः C_{02} , कीर्तित K_7^a **67c** वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}ME$; वसिष्ठाय C_{45} , वसिष्ठाय K_7 **67d** विंशत्श्लोऽऽ] corr.; विंशत्श्लोऽऽ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, विंशत्श्लोऽऽ C_{45} , विंशत्श्लोऽऽ M **68a** अष्टादशसहस्राणि] $CK_{82}E$; आष्टादशसहस्राणि K_7 , वसिष्ठेदशसहस्रं M **68c** सारस्वतस्त्रिः] em.; सारस्वता त्रिः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, सारस्वतास्त्रिः C_{45} , सारस्वत त्रिः M • धामाय] $CK_{82}K_7ME$; omitted in K_{82}^a **68d** सहस्रदश] $CK_{82}K_7E$; सहस्रदश M **69b** भरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; भारः C_{02} , सनः M **69d** अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अभाषत C_{02} , अभाषतः K_7E , मभासतः M

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

70b अन्तरी.] CK₈₂K₇E; अन्तरि. M **70c** त्रय्यारुणिं] corr.; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणि K₇ **70d** अभाषत] C₉₄C₀₂K₇; अभाषत: C₄₅, स्वभावत K₈₂, मभासत: M, ह्यभाषत E **71a** त्रय्यारुणि.] corr.; त्रय्यारुणि. CK₇, त्रय्यारुणि. K₈₂E, त्रय्यारुणि. M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र C₀₂M **71b** धनंजय.] CK₈₂K₇ME; धन. K₈₂ • • भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; •भाषत: C₄₅ME **72b** मुनि:] CK₈₂K₇E; •मुनि M **72c** कृतंजयाद्वि.] C₉₄K₈₂E; कृतंजया द्वि. C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय द्वि. M • •श्रेष्ठ] CK₈₂K₇M; •श्रेष्ठ E **72d** ऋणंजय.] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; ऋणंजय. C₄₅ • •महात्मने] CK₈₂K₇E; •मभासत: M **73a** प्राप्तो] CK₈₂K₇; प्राप्त: M, प्राप्तो E **73b** महर्षिणे] CK₈₂K₇E; महर्षिण: M **73c** गौतमाच्च] CK₈₂E; गौतमाश्च K₇, गौतमेन M **73cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा ह्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय E **74a** राजश्रवास्त.] em.; राजश्रव त. CK₈₂E, राजश्रव त. K₇, राजश्रव त. M **74c** शुष्मात्त.] CK₇ME; •शुष्मा त. K₈₂ **74cd** प्राप्तस्तु.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; प्राप्तस्तु. C₀₂ **74d** भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; omitted in C₄₅ **75b** वृक्ष:] CK₈₂K₇E; वृक्ष M • •भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; •भाषत: C₀₂ME **75c** शक्तिः पराशरं] CK₈₂K₇E; शक्तिपरसर M^{ac}, शक्तिपरसर M^{pc} **75d** जातू.] corr.; जतु. C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, तु. C₄₅, जतु. M **76a** द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु CK₈₂K₇M, द्वैपायनाय E **76b** जातूकर्णो महर्षिणम्] em.; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂K₇, जतुकर्णो महर्षिण: C₀₂, जतूकर्णो महर्षिण K₈₂, जतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E **76d** मुनि:] CK₈₂K₇; •मुनि ME **77a** हर्षाय] CK₈₂K₇; •हर्षेण M, •हर्षेणाय E **77b** बुद्धये] CK₈₂K₇E; •बुद्धय: M **77b** पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂ **77e** मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] CK₈₂K₇E; हित्यथाय M **77f** भूय:] CK₈₂K₇; भूय ME **Colophon:** नामाध्यायः प्रथमः] CK₈₂K₇; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमोऽध्याय E